

*History of Bulgarian Education
История на българското образование*

ПООЩРЕНИЯ И НАКАЗАНИЯ В НОВОБЪЛГАРСКОТО ВЗАИМНО И КЛАСНО УЧИЛИЩЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Виолета Атанасова

Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“

Резюме. В изследването¹⁾ е представена възпитателната практика в новобългарските взаимни и класни училища през епохата на Националното възрождане. Акцентира се върху приложението на поощрението и наказанието като методи на възпитание, техните разновидности и средства.

Keywords: primary school, class school, incentive, punishment

Още с възникването на училището като образователна институция то започва да изпълнява и възпитателна функция. Целите на възпитанието през различните исторически епохи са различни и отразяват обществените очаквания и нагласи. Основната задача е поведението на възпитаника да се регулира в рамките на социално приемливото. Тази регулация се осъществява чрез стимулиране на желателното и санкциониране на нежелателното поведение. Това се постига чрез различни методи, техники и средства. Сред методите основно място заема поощрението и наказанието. Предмет на настоящото изследване е установяване на приложението на тези методи в новобългарското взаимно и класно училище през Възраждането.

1. Поощрения и наказания във взаимното училище

Първото новобългарско взаимно училище е открито от Неофит Рилски на 2 януари 1835 година в Габрово по инициатива на Васил Априлов. В него получават практическа реализация идеите, заложили в „Рибния буквар“ на Петър Берон – светско обучение на роден език, организирано по модерната за времето взаимноучителна система. По негов образец се организират много училища в различни български селища (Априлов, 1968: 165). През следващото десетилетие и в началото на 50-те години на XIX век техният брой надхвърля 200, а в навечерието на Освобождението (1876 г.) достига до около 1500. Макар и не със същия темп и мащаби, започва развитието и на девическото новобългарско образование. До Кримската война (1853 – 1856 г.) са открити около

35 взаимни девически училища, а до Освобождението техният брой достига 90 (Димитров, 1987: 83; Генчев, 1988: 253; Косев, 1994: 279).

Съдържанието на обучението е елементарно и включва четене и писане, а след това граматика, аритметика, предметно обучение (запознаване с обектите от околната среда), катехизис. Четенето се извършва по буквосъбирателния метод, при който се изговарят не звуковете на буквите, съставлящи думата, а техните наименования. Това води до затруднения в обучението. Едва през 1868 година Йосиф Ковачев въвежда за пръв път в Габровското училище звуковия метод по четене. По-късно този метод започва да се прилага и в Пловдив и Шумен.

Учителите във взаимните училища обикновено са светски лица, повечето от които без специализирана педагогическа подготовка. Поради големия брой ученици (обикновено 100 – 150, понякога до 200 – 300) учителят обучава с помощта на по-напредналите от тях, които изпълняват различни функции. Тази система на организация е известна като „взаимоучителна метода“. Учителят осъществява ръководството и контрола върху цялостната учебно-възпитателна дейност в училището и извън него. Той обучава пряко само напредналите ученици (Груев, 1906: 152). От тях подбира своите помощници – главни показватели, показватели на четенето и писането, надзиратели и дверници. Главният показвател организира обучението по четене и писане (сигнализира за начало и край на всяка учебна единица), следи за изпълнението на командите и за дисциплината по време на учебните занятия. Показвателите обучават учениците от определените им групи и представят отличилите се за награда или наказание. Надзирателите на благочинието контролират поведението на учениците извън училище – в църквата, на улицата и вкъщи. „Надзирателите на благочинието – пише Йоаким Груев – извън училището имаха длъжност да надзирават учениците и в църква в празнични дни и да забележават немирните и отсъстващите. Тъй също те всяка света Неделя обикаляха, та разпитваха родителите на учениците дали те у дома си мируват и слушат и забележаваха показаните немирници, непослушници и пакостници“ (Груев, 1896: 693). Дверниците пазят на вратата на учебната стая, контролират влизането и излизането на учениците и отбелязват имената на определените за наказание – отсъстващи, недисциплинирани, небрежни в овладяването на знанията и др. (Груев, 1906: 151; Груев, 1896: 688, 690 – 693; Доброплодни, 1852: 15 – 18). Следователно, както учителят, така и помощниците му, изпълняват определени функции във връзка с дисциплината на учениците.

Началната възраст за обучение във взаимното училище обикновено е 7 години, но в някои училища се приемат и доста по-възрастни ученици (Христоматия, 1963: 135). Определен срок на обучение няма – той е детерминиран от способностите на учениците (Доросиев, 1931: 91; Влайков, 1964: 147, 151, 312). Учебната година във взаимните училища не е точно определена. Учениците

излизат в „разпус“ (ваканция) един месец през лятото и по една седмица по Коледа и Великден. Учебният ден е строго регламентиран. Всяка промяна на учебната дейност се отбелязва със звуков сигнал (звънец, свирка), придружен от определени жестове с ръце и вербални указания от главния показвател. Учебните занятия се провеждат сутрин и следобед. Междучасия няма (Чакъров, 1963: 134).

Обучението във взаимните училища се провежда в специално построена за целта сграда, централно място в която заема една голяма учебна стая. В нея са подредени дълги чинове за по 12 – 20 ученици. Пред чиновите е естрадата (висок подиум), от която учителят следи хода на учебно-възпитателната дейност. В пространството под естрадата е разположен затворът, в който се затварят провинили се ученици. Затворът е ограден отпред с решетка, за да се виждат наказаните. До естрадата са окачени показалците и отличителните знаци за награда и наказание (Груев, 1896: 689).

Обучението на голям брой ученици на различна възраст в една учебна зала налага строга регламентация на поведението им. Възпитанието се свежда до дисциплиниране. Дисциплината се разбира като послушание, т.е. стриктно изпълнение на правилата, заложи в „уставите“ или „училищните закони“ и изпълнение на командите и указанията на учителя и помощниците му. Изисква се редовно посещение на учебните занятия и църковните служби, спазване на училищния ред и прилично поведение извън училище, добър външен вид и хигиена на тялото и облеклото (Атанасова, 2009: 126 – 144). Христо Даскалов разказва за изискванията, наложени от учителя Стефан Горский в Тревненското училище: „С постъпването в училището даскал Стефан е заповядал да се острижат всички ученици, да се премахнат скулуфите (бакембардите – б.м.) и когато се обръщат към преподавателите си, да не казват „даскале“, а „учителю“. Сутрин преди почване на занятията всички ученици са се нареждали на коридора (лете), а във взаимното училище (зиме), за да бъдат прегледани за чистотата. Всякой ученик е трябвало да бъде омит, счесан, да му бъдат изрязани ноктите на ръцете и къпата му за нос да виси на пояса му“ (Даскалов, 1936: 49).

Най-честите простъпки са отсъствия, закъснения за учебните занятия, липса на прилежност и различни прояви на немирство. К. Т. Бозвелиев пише: „Понеже учителят беше един, преподаването продължаваше непрекъснато. Не се разпускаха никои ученици за почивка. Това караше повечето ученици да убиват времето си или в закачки, или в дрямка на чина... Дисциплината в училището беше твърде първобитна. Учениците, повечето възрастни, с почернели под носа устни, бяха груби и вироглави до невъзможност. В отсъствието на учителя училището се превръщаше в зверилище: гоненици, блъсканици, цинични псувни и закачки, прах в стаите до бога“ (Чакъров, 1963: 134 – 135). Понякога за нарушения се приемат и невинните детски забавления като

пързаянето с шейни зимно време и рисуването по време на учебните занятия (Папазов, 1937: 14).

Регулирането на поведението се извършва чрез поощрения и наказания. Най-често употребявано средство за **поощрение** на желателното поведение са наградите. Такива са т.нар. мъзди или *билети* (кръгчета от тенекия с една, две и повече звездици; картончета, облепени с цветна хартия; картончета с печат на учителя и др.), с които може да се откупват наказанията. Й. Груев ги описва като „малки търкалца, отсечени от жълта тенекия във вид на монета и по тях набити една, две и повече звездици, с които се означаваше стойността им“. Учителят раздава тези билети за награда на главните и второстепенните показватели, на прилежни и отлични по поведение ученици, както и като подарък на ония, които му носят различни дарове като кравай, млин, кокошка и др. „Билетите вършеха голяма работа като откуп от наказание – спомня си Груев, – затова и всички ученици се надпреварваха кой повече да спечели, било с прилежание и добро поведение, било с приноси на учителя. Това ламтене за обогатяване с билети довеждаше някои до изкушение да си правят сами билети; фалшификаторите, когато се уловеха, теглеха строго наказание“ (Груев, 1896: 693 – 694).

Както става ясно, правото за откупуване на наказанията има деморализиращ ефект. То изгражда алюзия с практиката на католическата църква през Средновековието да опрощава греховете на ония, които си купуват индулгенции с дарения на църквата. Чрез наградите се стимулират не само отличилите се с желателно поведение и учебни постижения ученици, а и такива със съмнителни морални качества. Освен това представянето на отличилите се ученици за награда и наказание от техни съученици, помощници на учителя, създава предпоставки за субективизъм. Йоаким Груев разказва за тяхната злоупотреба с власт: „Показвателите, надзирателите, дверниците много пъти несправедливо записваха и срещу подарък от няколко билета отписваха немирници, закъснели и пр. Уловените в такъв злоупотребуване главни показватели, надзиратели и дверници строго се наказваха“ (Груев, 1906: 153).

От правилника на Тетевенското училище може да се съди за стойността на билетите като откуп за наказание. В него пише, че „кой попържа (псува) някого или се присмива някому, да изяде по задника 8 пръчки или да даде 10 билета джереме“; „ако някой от главните ... зема рушвет, за да го не вписва или записва някого за правда, да му се ударят 9 или да даде 12 билета“ (Филипова, 2000: 30). Следователно наказание от 1 пръчка се откупва с повече от 1 билет.

Други награди са т.нар. „кавалерии“ – облепени с лъскава хартия кръгове или правоъгълници от мукава с различни надписи: „прилежателен“, „внимателен“, „благочинен“, „смирнен“, „благопокорен“ и др., вързани с разноцветни кордели за окачване на врата (Груев, 1896: 689; Блъсков, 1985: 428).

Йоаким Груев си спомня, че такива отличителни знаци се раздават на отличните ученици по четене и писане всекидневно (Груев, 1896: 692). В някои училища тези награди се дават веднъж седмично. Илия Блъсков разказва, че учителят Стефан Изворски е раздавал кавалерии всяка събота на отличилите се по успех ученици. Тези отличителни знаци (понякога повече от 1) се закачват на гърдите на ученика и така той си отива до дома. В понеделник кавалериите се прибират, за да се раздадат отново в събота. „Така – пише Блъсков – ...съботните дни бяха дни тържествени за добрите ученици, дни за съревнование на небрежливите и безчинните и дни утешителни за родителя и учителя. Дори сега ученикът захвана да се чувства, като да излиза от безсловесната животинска сфера и влиза в друг нов живот“ (Джумалиев, 1962: 144 – 145). С поставянето на отличителния знак на гърдите на наградения и преминаването с него през селището се цели да се посочи образецът за подражание. Кавалерията се дава както за поощрение на наградения ученик, така и за пример на останалите. Илия Р. Блъсков си спомня, че окачвайки кавалерия на гърдите на негов съученик, учителят Рашко Блъсков казва: „За да взема всеки пример и да бъде като тебе добър, смирен и да гледат всички на тебе като на един бъдещ полезен селянин“ (Блъсков, 1985: 433).

Похвалата, като техника за поощрение, също се прилага в практиката на взаимното училище. Елена Златарева разказва за Шуменското училище: „По едно време наченаха да водят по-възрастните и по-силните от нас (около 15 ученички) при момчетата на преподаване. И като ни изпитваха, помня, че ние си знаехме винаги урока и нам захваляха повече, отколкото на момчетата. Само на едно от момчетата захваляха най-много и го показваха за пример на другите...“ (Неофит Бозвели..., 1979: 504). Сава Доброплодни посочва във „Водител за взаимните училища“ като средства за поощрение т.нар. „*малка*“ и „*голяма таблица на честта*“. В малката таблица се вписват имената на учениците, които в продължение на 3 месеца са получили най-много мъзди, а в голямата – които са останали записани в малката таблица 6 месеца (Доброплодни, 1852: 66).

Освен всекидневните и седмичните раздават се и годишни награди. Това става обикновено по време на публичните годишни изпити. Те се провеждат с изключителна тържественост. На тях присъстват не само учениците, а и родителите, училищните настоятели, представители на турската власт. След приключване на изпитите отличилите се ученици се награждават, напр. „с похвали и с *нови книжки*“ (Чакъров, 1963: 135).

Всяко провинение се санкционира със съответно **наказание**. „Наказанията бяха единичното средство за въдворяване на тишината вътре и вън от училището, както и за успеха на учениците; това бе общопризнато и от учителите, и от родителите, това бе и общоприето“, спомня си Илия Р. Блъсков (Блъсков, 1985: 430). Обичайните наказания са *лишаване от обед, затвор и бой с пръчка*.

Други, които се прилагат, са *лишаване от игра, изолация* („да се отделя немирникът за няколко време от другарите си“), *поставяне на колене* (Синкювски, 1900: 52). Използват се и „*черни дъски*“ – черни кавалерии, които са с надписи „неприлежателен“, „невнимателен“, „неблагодарен“, „лъжец“, „крадец“, „блядословец“ и др. Те се окачват на връв и се поставят на врата на наказаниа. Така той преминава по улиците на селището. Понякога на един ученик се окачват по 5 – 6 такива „опозорителни дъски“ (Груев, 1896: 689; Блъсков, 1985: 428; Даскалов, 1936: 50).

Наказания се налагат всекидневно. След приключване на дадена учебна единица – четене, писане, смятане, показвателите правят проверка на учениците и посочват с вдигане на ръка над главата му всеки, за когото преценят, че не е проявил усърдие и прилежност, не се е справил с възложената му задача, а главният показвател с висок глас съобщава името му с прибавка „невнимателен“ или „неприлежателен“, а дверникът го записва. Главният показвател осъществява контрол върху поведението на учениците по време на учебните занятия и съобщава на дверниците името на онзи, „който не мирува или бъбре“, като прибавя определение „безчинник, невнимателен, блядословец, непокорен и пр.“ (Груев, 1896: 691). След приключване на предобедните занятия се определят учениците за награда и наказание. Тогава дверниците прочитат „с висок глас записаните: забавени (закъснели – б.м.), нечисти, безчинни, невнимателни и пр. Виновните излезеха, та се наредеха пред естрадата, от гдето учителят определяше всекиму наказание със затвор или с (оставяне) без обед, или с окачване на шията черна дъска; за тежки простъпки нерядко употребяваше и пръчка“, спомня си Йоаким Груев (Груев, 1896: 693). След приключване на учебните занятия следобед следва ново определяне на учениците за наказание.

Освен всекидневните наказания има и седмични. Груев разказва, че всяка събота след учебните занятия главният показвател прочита училищния устав, в който се съдържат задълженията на учениците, и учителят дава устни наставления. След това надзирателите съобщават имената на всички ученици, които през седмицата са се провинили извън училището, не са посещавали задължителните църковни служби или не са се държали подобаващо в църквата. „Изправени пред учителя – пише Груев – (ония) от тях, които не сполучеха да се оправдаят, биваха наказвани със затвор, а понякога и с пръчка по ръце или по задница“ (Чакъров, 1963: 131). Сава Доброплодни отбелязва във „Водител на взаимното училище“ като средство за наказание т. нар. „*черна таблица*“. Тя се прави по аналогия на таблиците на честта, като в нея се вписват имената на провинили се ученици. Това се извършва веднъж седмично, в неделя, след църква (Доброплодни, 1852: 78). Малките провинения се откупват с мъзди и не се вписват в черната таблица.

Макар фалагата да е излязла от приложение, *телесното наказание* във взаимното училище е нещо обичайно. Според Илия Блъсков е общоприето, че то е

най-ефективният метод на възпитание: „пръчката, сопата, е излязла от рай божи – говореха учителите, – там, дето удари пръчката, кога да е, трендафил ще цъфне.

– Без бой и мечката не се опитомява – говореха родителите“ (Блъсков, 1985: 430).

Васил Манчев, възпитаник и последовател на прочутия свищовски учител Емануил Васкидович, описва дисциплинарната му практика по следния начин: „Васкидович, висше строг, твърде много се разядосваше с учениците, биеше немилостиво, като се разсърди. До 5 – 6 деца, наказани от него, са умрели от бой“ (Манчев, 1982: 29). К.Т. Бозвелиев описва разнообразието от телесни наказания: „Пръчката не слизаше от ръцете на учителя. Провиненият ученик се свалеше на земята и се заставяше да подава краката си един след друг и учителят пухаше с пръчката по тях, като че цепи дърва. Или пък боят се налагаше по ръцете, а по-често и по задника на провинения, когото в такъв случай някой от по-яките ученици вземаше „на чуш“. По-слабо наказание се смяташе поставянето на колене, но и то понякога се отегчаваше с поставяне дребни камъчета или кукурузени зърна под коленете“ (Чакъров, 1963: 135). От тези спомени става ясно, че новобългарското взаимно училище не е отрек-ло телесното наказание, то продължава да се прилага така, както в килийното училище.

Васил Манчев разказва за друго педагогическо нововъведение в сферата на наказанията в Свищов, изключително унизително за потърпевшия – *ритуални поклони и целуване на краката, обувката и гърба на образцов ученик*. Учителят Иван Стоянович поставя непосилна за учениците домашна задача – да научат наизуст близо 80 страници, – която те не се и опитват да изпълнят. Единствен Манчев проявява усърдие и се представя отлично на изпита на следващия ден. Наказанието на съучениците му следва: „на 5 – 6 ученици удари по 20 – 30 пръчки по гърба. Видя, че се умори, и му хрумна на ума друго наказание за тия неприлежни ученици. Заповяда ми да се кача на стола – разказва Манчев – и този, който не иска да бъде телесно наказан, да ми се поклони седем пъти и да ми целува крака, обувката и гърба. Мнозина го направиха, но 2 – 3 предпочетоха наказанието пред това“ (Манчев, 1982: 31 – 32). Той си спомня още, че в едно от свищовските взаимни училища поставят на наказаните ученици остри калпаци, направени от хартия, след което те застават на колене и им се нанася телесно наказание (Манчев, 1982: 30). А учителят на Лука Доросиев „в минути на особено разположение“ и за дребни простъпки снизходително заменя боя с *ритуално целуване и поклони на тоягата* му от учениците (Доросиев, 1897: 105).

Появяват се и други „оригинални“, унизителни за учениците наказания – *чернене на лицето със сажди или мастило, заплюване от другите ученици*. К. Т. Бозвелиев разказва: „Спомням си, че веднъж учителят ни Стоенчо Иванов избра 10 – 15 ученици, които пушели тютюн, и за това „престъпление“

начерни им лицата с мастило и ги поведе из махалата от улица в улица. На всеки ъгъл ги спираше и караше одного от тях да вика като глашатай, колкото го глас държи: „Чувайте, хора! Така се наказват тези ученици, които пушат тютюн!“. Това не стигна, но като се завърнаха в училището, накараха тези, които не пушат, да заплюят почернените си другари“ (Чакъров, 1963: 135). Подобен мрачен спомен от своето детство споделя Илия Р. Блъсков. За неволно провинение той получава от баща си Рашко Блъсков – главен учител в училището, следното наказание: главният надзирател по нареждане на учителя поставя на гърдите му кавалерия с надпис „крадец“, начерня лицето му със сажди, всички съученици го заплюват и му удрят по една плесница и двама от тях го развеждат из цялата махала. „Това вече беше най-грозното. Поведоха ме двамата ученика през улицата – разказва Блъсков, – деца се набраха след мене като подир мечка. В земята потъвах... След това наказание аз като да паднах от очите на моите другари; честта, която ми отдаваха по-преди чрез подаръци като орешки, сушени сливи, като на учителски син, престана. Ако и малко момче, но това ми зле повлия, училището, което аз така обичах, сега щом влезех в него, щом погледнех мястото на наказанието ми, погрозняваше ми и изгубих охота и към учение, и към всичко. Още повече се почувствувах унижен, недостоеен да се наричам даскалски син...“ (Блъсков, 1985: 432). Като вариант на това наказание се прилага облепването на „прегрешилия“ с перушина и мръсотия и нанасяне на плесници от съучениците, както и публични подигравки по улиците. Понякога това наказание е предхождано от затваряне в клетка или тъмница (Тачева, 2006).

Тези наказания целят опозоряване, заклеимяване на нарушителя. Те кореспондират с наказанията в йезуитските училища в Европа – носене на позорен калпак, на „заешки уши“, стоене на позорната скамейка в класа или под стълбата на позора. С тях се нанася негативно емоционално въздействие с трайни последици. Както става ясно от разказа на Блъсков, такива наказания не водят до положителна нагласа на ученика към ученето, а напротив, до демотивация.

Семиотичният прочит на Е. Тачева на този вид наказания води до извода, че „знаковите елементи на това наказание, каквито са клетката и тъмницата, като и тези на черния цвят (чернилката и калта) и грозния безпорядък (перушината, разрошените коси), изграждат алюзия с архаични наказателни процедури, предприемани спрямо престъпили гражданските и верските норми лица (крадци, убийци, вещици). Клетката, често присъстваща в интериора на училищната стая, разположена под стола на учителя, е едно от семиотично най-натоварените пространства, в които се разиграва сюжетът на наказанието. Затварянето на ученика в нея възпроизвежда архетипния ритуал по обуздаването на обезумелия (престъпника, звяра, беса), носител на хтонично-хаотичното начало. Именно в клетката бесовската сила ще се подчини

и обуздае, за да бъде отново пречистено и подредено тялото на Христовия раб. Чернилката по лицето, калта и налепената по тялото перушина показват в картина безформеността, безобразието на беса, което трябва да бъде видяно от всички. В някои случаи наказаният ученик е принуден да язди животно с лице към опашката и да обхожда в жалък вид селището, преди да бъде прибран в дома си. По пътя към дома наказаният ученик символично извървява пътя към кладата на средновековната вещица или злообладания. Затова не е случайно, че през Възраждането това наказание постига ученици, които имат тежки провинения пред християнските морални норми (т.е. ако са откраднали, ако са наранили или убили някого, ако се съберат „с развратни момчета“ или с „безобразно развратни човеци“) (Тачева, 2006).

Докато видовете поощрения във взаимното училище са сравнително малко на брой, то наказанията се характеризират с изключително разнообразие. Те представляват своеобразна стълба, по която нарушителите на установения ред се изкачват в зависимост от вида на нарушението, неговата поредност и други съображения на учителя. Димитър Папазов представя следната „скала“ на наказанията в спомените си от взаимното училище в с. Арбанаси: „Най-лекото наказание беше мъмрене. След това идваше изправяне на ученика прав до стената, което наказание имаше за последица, щото наказаният да излезе последен от училището. За по-голяма вина ученикът се поставяше на колене с повдигнати и двете ръце нагоре. На трето място идваше наказанието дърпане на ухото или удряне на плесница. По-тежко наказание се считаше биене с пръчка по двете ръце по една или най-много по две пръчки на всяка ръка. Ударът биваше понякога тъй силен, че ръката се изприщваше. Друго наказание бе: провиненият ученик се вземаше на гръб от някой силен ученик и даскалът му нанасяше 5 – 10 удара с пръчка по задника. Имаше и наказание затвор. Провиненият се затваряше в затвора, намиращ се под естрадата на учителя. Паяжините там изобилствуваха и това наказание се считаше позорно. По-тежко наказание беше бой на фаланга... Най-тежкото и най-позорно наказание беше да се очерни лицето на провинения ученик с мастило, като му се закачаше и една торба на врата. Тъй очернен, той се развеждаше из улиците, особено из пазаря“ (Папазов, 1937: 14).

С наградите и наказанията се търси ефект в две посоки – към наградения/наказания и към неговите съученици. Чрез прилагането на тези дисциплинарни методи се цели удовлетворение и гордост у наградения, срам и разкаяние у наказания и насочване на поведението на останалите в правилна от гледна точка на учителя посока. Във „Водител на взаимните училища“ пише: „Зато трябва да ся подаряват добрите ученици, за да гледат и другите, и да ся подканят, а да ся наказват, укоряват погрешките, злите дела, за да отбягват и другите, и да не ги струват“ (Доброплодни, 1852: 72).

2. Поощрения и наказания в класното училище

Първите новобългарски класни училища се появяват през 40-те години на XIX век – в Елена, Пазарджик, Калофер, Панагюрище, Плевен, Копривщица. Класните училища не са така многобройни като взаимните. Те се откриват предимно в оживените стопански центрове – градовете и някои по-големи села. Според непълни сведения през 70 – 90-те години на XIX век функционират около 50 мъжки и 20 девически класни училища (Генчев, 1988: 253).

Броят на класовете в различните училища е различен. В началото на 70-те години най-характерен тип главно училище е трикласното. Някои училища успяват през различни периоди от време да открият четвърти и пети класове (Доросиев, 1925: 21, 37, 48, 67, 83, 91; Димитров, 1987: 91, 131). Само Пловдивското (мъжко) училище развива шест, а Габровското – седем класа, с което те стават първите средни училища по нашите земи.

Съдържанието на обучението в класните училища се характеризира с изключително разнообразие (Доросиев, 1925). То се обуславя както от образователните възможности на учителите и педагогическите им възгледи, така и от изискванията на училищните настоятелства, които ги назначават. По своя характер класните училища са общообразователни. Тяхното предназначение е да предлагат знания на учениците от различни научни области от хуманитарния и природо-математическия цикъл.

Обучението в класните училища се организира по класно-урочната система. Това дава възможност за издигане на равнището на процеса на обучение. Във всяко училище има по един главен учител и помощници. Най-известните и авторитетни учители в класните училища са чужди възпитаници, получили образованието си в средни училища и университети в Русия, Гърция, Румъния, Сърбия, Чехия, Австро-Унгария и други европейски държави.

Учебната година започва обикновено в края на август или началото на септември. Продължителността ѝ е различна в различните училища (Доросиев, 1925: 20). Учебният ден е в рамките на четири-шест часа със сутрешни и следобедни занятия. Между уроците има почивки. Учебната седмица е шестдневна, почива се само в неделя (Каролев, 1926: 86, 90; Даскалов, 1936: 48). Учебната година завършва с публичен годишен изпит (изпитание, главно изпитание, главен изпит), на който присъстват училищните настоятели, родителите и други представители на местната общественост. Годишните изпити се провеждат при изключителна тържественост.

В зависимост от броя на учениците изпитите продължават от един ден до няколко седмици (в Габровското седмокласно училище – 25 дни). Като средство за *поощрение* на отличилите се ученици се раздават награди – обикновено *книги*. Понякога като награда на учителите и учениците се дават и *пари* (Унджиева, 1990: 58). Коста Михайлов – ученик в Софийското мъжко училище, разказва: „На учениците раздадох за прилежния успех и отличното

поведение не само свидетелствата, но ги надариха с по една историческа книжка от Юри Венелин и по ½ бяло меджие подарък от пашите, които бяха подарили 5000 гроша“ (Унджиева, 1990: 63). В Калоферското училище училищните настоятели стимулират „трудолюбиви и способни бедни ученици“ с пари, дрехи и учебници (Доросиев, 1925: 28).

В някои училища се въвежда оценка на успеха от изпита на учениците. Например в Копревщинското оценките са превъзходно (или изрядно), твърде добре, най-добре, посреда, слаб, никакъв. По-късно се заменят с бележки от 1 до 5 (Доросиев, 1925: 14 – 15). В Шуменското мъжко училище Сава Доброплодни раздава печатни свидетелства, които съдържат наименованията на учебните предмети с постигнатия успех и броя на отсъствията. Те се заверяват с печата на училището и подписа на учителя (Георгиева, 1972: 149 – 150).

Броят на учениците в различните класове варира – в по-долните класове на големите училища от няколко десетки до няколко единици в най-горните класове. Например в Габровското училище в края на учебната 1873/74 г. броят на учениците в първи клас е 61, във втори – 70, в трети – 40, в четвърти – 28, в пети – 11, в шести – 6. Броят на повтарящите ученици не е малък. В Габровското училище през следващата учебна 1874/75 г. повтарят първи клас 13 от 61 ученици, втори – 18 от 70, трети – 5 от 40, и т.н. Ниската успеваемост се дължи обикновено на чести отсъствия през учебната година. В отчета на габровските училища пише, че от 216 ученици в главното мъжко училище редовно са посещавали учебните занятия 37, а 179 не са ходили редовно на училище. От тях пропуснали 10 – 50 урока са 104, 50 – 100 урока – 36, 100 – 200 урока – 37, 200 – 273 урока – 2. Отсъствията на учениците в главното девическо училище са значително по-малко: от 138 ученички 88 са посещавали редовно учебните занятия, а 50 имат пропуснати уроци. От тях пропуснали 10 – 50 урока са 47, 50 – 100 урока – 3 (Каролев, 1926: 171 – 172, 291 – 295).

За да се избегне това, в някои училища се въвеждат *глоби на родителите* при отсъствия на децата им от училище, а като крайна мярка – изключване. В Софийското училище глобата за един ден отсъствие е 5 гроша, а за училището в с. Градец, Котелско, се предвижда глоба от 3 гроша за еднократно отсъствие, за 2 дни се плаща 6 гроша, а за три – 9 (Доросиев, 1925: 53; Унджиева, 1990: 57).

Поведението на учениците в училище и на обществени места се регламентира в специално разработени училищни закони и правилници. Като основни се очертават изискванията за редовно посещение на учебните занятия и божествените служби в църквата, спазване на определените норми на личната хигиена и морал (Атанасова, 2009: 126 – 144).

Поведението на всеки ученик се подлага на оценка през известно време – в Копревщинското, Габровското, Тревненското, българското училище в Браила и др. В училището в Трявна Петко Р. Славейков използва билети, в които

всекидневно отбелязва оценката на успеха и поведението на всеки ученик. Билетите, по спомени на Христо Даскалов, представляват таблица с 30 графи, в които са отбелязани датите от месеца. Вечерта след учебните занятия учениците поднасят на Славейков билетите си и той отбелязва в съответната за деня графа успеха и поведението на ученика. Оценките са „добър“, „среден“, „зле“, „по-добре“, „по-зле“, „най-добре“, „най-зле“. Билетът се отнася вкъщи и се предава на бащата, който отбелязва в същата графа поведението на сина си в дома. Всяка събота Славейков изпраща пратеници по домовете да се информират лично за поведението на учениците вкъщи (Даскалов, 1936: 44). Подобна практика в българското училище в Браила въвежда Васил Друмев чрез т. нар. бележни книжки.²⁾ В тях има графи за отсъствията, поведението и оценките за успеха на учениците по различните учебни предмети. Отсъствията се отбелязват с 0. В Габровското училище се въвеждат т.нар. отчети за успеха, поведението и отсъствията на всеки ученик, които се дават в края на шестмесечието (Каролев, 1926: 124; Доросиев, 1925: 52). Оценките както на успеха, така и на поведението, отначало са качествени, а впоследствие се заменят с количествени – от 1 до 5 (Каролев, 1926: 124; Доросиев, 1925: 15; Васильов, 1925: 14).

В средата на 60-те години на XIX век в Габровското училище започват да се организират родителско-учителски срещи, които оказват „благотворно влияние върху успеха и поведението на учениците“ (Каролев, 1926: 49). Чрез тази форма на общуване между двата основни възпитателни фактора – семейството и училището, учителите се стремят да приобщат родителите към решаването на проблеми, свързани с обучението и възпитанието. Синкювски пише, че учителите Илия Христович, Игнат Иванов и Сава Сирманов посещават домовете на своите ученици, за да се запознаят с техния „домашен живот“, и дават съвети на родителите във връзка с поведението на синовете им (Синкювски, 1900: 52). Пак в Габрово се създава и учителски съвет, в който влизат всички учители от габравските училища. Съветът се занимава предимно с проблеми в сферата на обучението, но според устава си той е единственият орган, който решава налагането на най-тежкото наказание на който и да е ученик – изключване от училище (Каролев, 1926: 121 – 122).

Наказанията, които се предвиждат за ученици, неспазващи наложените изисквания, са доста по-леки в сравнение с тези във взаимното училище – забележка, мъмрене, намаляване на поведението и като крайна мярка – изключване. Най-лекото наказание е *иронията*. Иван Бракалов разказва за Ботьо Петков – учител в класното училище в Калофер: „Служил си повече със съвети и понякога с ирония, като казвал на мързеливите ученици: „Да може учението да се налее с фуния в ушите ви, добре ще бъде за вас“ (Бракалов, 1927: 12). Димитър Благоев споделя възхищението си от учителя Константин Георгиев, който заменя жестоките телесни наказания с *укор* (изразяване на

неодобрение от нежелателното поведение). „В непродължително време той измени нравствения уroveň на учениците дотолкова, щото недоверието им към училището и към учителя изчезна и най-тежкото наказание на учениците беше само недоволството на учителя към тяхното поведение“, пише Благоев (Чакъров, 1963: 230).

За методите на дисциплиниране на неподготвени, лениви и немирни ученици на Ботьо Петков разказва неговият ученик Д. Фингов: „За незнаене урок той не наказваше учениците, а кротко и внимателно ги увещавахе да се трудят, като им посочваше голямата полза от учението в човешкия живот, още повече за нашия тъй изпаднал и поробен народ. Към ленивите и немирни ученици обаче той беше твърде строг: мъмреше ги строго и понякога ги наказваше. Кога узнаваше някое престъпление у учениците, той дотолкова се възмущавахе, че не можеше вече да преподава и излизаше от класа, за да се успокои от вълнение“ (Доросиев, 1925: 23). Следователно учителят Петков осъзнава, че наказанието е метод само за постигане на дисциплина. С него не може да се стимулират учениците за учене, затова го заменя с убеждаване.

Телесните наказания – стоене на колене, плесници, все още се прилагат в някои училища (Влайков, 1964: 10, 29, 100), но значително по-рядко. Учителите се стремят да въздействат върху големите ученици чрез личния си пример, съвети и наставления, забележки (Доросиев, 1925: 41 – 42; Каролев, 1926: 36). „Тия учители – пише Иван Бракалов – допринесоха да се изхвърлят телесните наказания и заменят със съвети, упътвания и др. морални средства, при всичко, че запазваха още своето началническо държане и тон“ (Бракалов, 1927: 20). На тези нови методи според него се дължи „образцовата дисциплина“, която се поддържа от личния авторитет на учителския персонал и съвестното изпълнение на учителския дълг (Бракалов, 1927: 29; Доросиев, 1925: 31, 41, 75; Каролев, 1926: 87).

Рачо Каролев разказва, че заедно с Иван Гюзелев и Петър Генчев (и тримата учители в Габровското мъжко главно училище) са направили съвет, на който едно от решенията е да се придържат към „точност и коректност в училището и кротко, снизходително и бащинско отнасяне към учениците, като се изхвърлят телесните наказания и се заменят с морално въздействие върху учениците“. По отношение на собственото си поведение те вземат решение да избягват посещаването на кафенета, да се отнасят към всички граждани, без изключение, „вежливо и почтително“, да ходят редовно на църква (Каролев, 1926: 133). Решението произтича от осъзнаване на отговорността им като учители и необходимостта да бъдат образец на поведение за своите ученици.

Забележка, строго мъмрене, намаляване на поведението са често използвани наказания в класните училища (Каролев, 1926: 150). Те се налагат за нарушаване на реда не само в училище, а и извън него – на улицата, в църквата, в пансиона. Каролев разказва, че външните (т.нар. „странны“) ученици в

Габровското училище обикновено се настаняват в пансиона към училището, но поради затварянето му и ограничения прием в частните пансиони се налага някои от учениците да наемат частни квартири. Въпреки установения надзор върху тяхното поведение от страна на учителите нарушенията на установените норми зачестяват: „Вън от училищните занятия занимаваха се в квартирите си, когато искаха, излизаха на разходка, когато пожелаеха, лягаха, когато искаха, и понякога прекарваха без сън нощта в пиене и песни, с което безпокояха както домакините на квартирите, тъй и съседите, с една дума, живееха не както подобаваше на ученици. Често взеха да отсъствуват от уроците, та и домакините често взеха да се оплакват от поведението им, както и съседите им, които се бояха да не развратят децата им с лошото си поведение“ (Каролев, 1926: 151). За тези нарушения учителите отначало си служат със съвети, *напомняне, следва намаление на поведението, заплаха с изключване, изключване* – това е „скалата“ на наказанията в Габровското училище (Каролев, 1926: 152 – 153).

Най-тежкото наказание е изключване на ученика от училище. От отчета на габровските училища за 1873/74 учебна година става ясно, че от 697 ученици в мъжките училища в началото на годината „за лошо поведение“ са изключени 12. В отчета няма информация за изключени ученички от девическите училища (Каролев, 1926: 167, 169 – 170). Най-тежкото наказание се налага за уронване на престижа на училището със злословия против него, „безбожно“ или арогантно поведение, груби нарушения на обществения и училищния ред (Каролев, 1926: 152, 153). Каролев разказва, че от Габровското главно мъжко училище са изключени ученици за неспазване на великденските пости. „Те купили на Заговезни (Сирните заговезни) – пише Каролев – цяла свиня и на другия ден в понеделник, на първи пост, по-дръзките няколко души отиват на месарницата, натоварват свинята на един хамалин на гърба, нарочно непокрыта с нищо, за да я види мало и голямо, пренасят я посред бял ден през цялата чаршия на квартирата си. Тази неокачествена и нахална постъпка на нихилистите ученици до дън-душа възмути религиозното чувство на габровци и подигна негодуванието срещу тези смутители и нарушители на религиозните нрави и обичаи...“ (Каролев, 1926: 153).

Поощрения и наказания се налагат не само спрямо учениците, а и спрямо учителите. Традиционното поощрение на учителите, които се отличават с образцово поведение и високи постижения на учениците си на годишните изпити, е назначението им за следващата година, а наказанието на провалили се учители е изгонване. Към това поощрение понякога се прибавя и повишаване на възнаграждението им, а за наказание то се намалява (Каролев, 1926: 139 – 140).

Докато дидактическата характеристика на новобългарското училище през Възраждането е коренно различна от тази на килийното училище, в сферата

на възпитанието, и особено в дисциплинарната практика, то не скъсва напълно със средновековната традиция. В сравнение с килийния учител педагогическият инструментариум на новобългарския учител от епохата на националното ни Възраждане е значително по-богат.

Поощренията и наказанията, с които си служат учителите във взаимните и класните училища, са твърде различни. Във взаимното училище чрез поощрението се цели въздействие върху емоциите и чувствата (похвали, билети, кавалерии, материалните награди са рядкост), а чрез наказанието се въздейства и върху психиката, и върху тялото (ирония, лишаване от обед, черни кавалерии, телесни наказания, чернене на лицето, заплюване). В класното училище приоритет придобива въздействието върху съзнанието както чрез поощрението (висока оценка на поведението), така и чрез наказанието (ирония, забележка, укор, мъмрене, намаление на поведението, заплаха за изключване от училище, изключване, телесните наказания са рядкост). Новост са използваните поощрения, които се дават за учебни постижения и примерно поведение, както и за дейност в помощ на учителя (във взаимното училище). Те са предимно морални, макар някои от средствата за поощрение да са веществени (билети и кавалерии във взаимното училище), а по-рядко се прилагат материални награди (предимно книги – във взаимното и в класното училище). Отчетността на отсъствията от учебни занятия, оценяването на поведението в класните училища също е педагогическо нововъведение в училищната практика. Голямата разлика между взаимното и класното училище по отношение на дисциплината е в сферата на наказанието. Взаимното училище не само запазва тежките телесни наказания, прилагани в килийните училища, а и ги допълва с нови, някои от които още по-унизителни. Макар че телесните наказания не са напълно отменени (с изключение на няколко нормативни акта), класното училище се опитва да скъса със средновековната практика, въвеждайки нови по-хуманни методи, техники и средства. Това се дължи на по-добрата квалификация и педагогическо майсторство на класните учители в сравнение с тези на взаимните. Възгледите за поощрението и наказанието и тяхното приложение в българското училище претърпяват еволюция през следващите периоди от неговото развитие.

БЕЛЕЖКИ

1. Изследването е финансирано по проект от параграф „Научни изследвания“ на ШУ „Епископ Константин Преславски“.
2. Бележна книжка за ежедневните отговори в уроците и за поведението на учениците от народното българско училище в Браила, за училищната 1870/1871 година. (1871). Браила.

ЛИТЕРАТУРА

- Априлов, В. (1968). *Съчинения*. София: Български писател.
- Атанасова, В. (2009). Нормативна уредба на дисциплината в новобългарското училище през Възраждането. *Педагогика*, 3 – 4, 126 – 144.
- Блъсков, И.Р. (1985). История на ученическия ми живот. В: *Повествования за възрожденското време*. София: Изд. на БЗНС.
- Бракалов, И. (1927). Спомени и бележки по учебното дело. В: *Материали за изучаване на учебното дело в България. кн. VI*. София: Министерство на народното просвещение. Учебен комитет.
- Васильов, Т. (1925). Априловската гимназия преди 50 години (лични спомени). В: *Юбилеен сборник по отпразнуване 50-годишнината от първия випуск на Габровската „Априловска“ гимназия*. Габрово: печатница Модерно изкуство.
- Влайков, Т. (1964). Преживяното. ч. I. В: *Съчинения в осем тома. т. 5*. София: Български писател.
- Генчев, Н. (1988). *Българското възрождане*. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Георгиева, Д. (1972). Материал за учебното дело в град Шумен (1856 – 1877 г.). В: *Известия на Народния музей – Шумен. т.V*, 147 – 168.
- Груев, Й. (1896). Взаимното училище в Копривщица през 1837/8 и 1838/9 учебни година. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 32 – 33, 689 – 695.
- Груев, Й. (1906). Спомени на Йоаким Груева от ученичеството му при Неофит Рилски. *Училищен преглед*, 1, 149 – 155.
- Даскалов, Б. (1936). *100 години – История на Тревненското училище. 1836 – 1936*. Трявна: Изд. на Тревненското народно основно училище „П. Р. Славейков“.
- Джумалиев, Г. С. (1962). Учебното дело в град Шумен през първата половина на XIX век. В: *Шумен – Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града. кн. II*, Коларовград: Печатница „Г. Димитров“.
- Димитров, А. (1987). *Училището, прогресът и националната революция*. София: Изд. на БАН.
- Доброплодни, С. (1852). *Водител за взаимните училища, сочинен от Савва И. Доброплоднаго*. Земун.
- Доросиев, Л. (1925). Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. В: *Материали за изучаване на учебното дело в България, кн. I*. София: Министерство на народното просвещение. Учебен комитет.
- Доросиев, Л. (1931). Неофит Рилски. Патриарх на българските книжовници и педагози. В: *Материали за изучаване на учебното дело в*

- България*, кн. IX. София: Министерство на народното просвещение. Учебен комитет.
- Доросиев, Л., (1897). Телесните наказания в нашите училища. *Български преглед*, IV, 105 – 113.
- Каролев, Р. (1926). История на Габровското училище. В: *Материали за изучаване на учебното дело в България*, кн. V. София: Министерство на народното просвещение. Учебен комитет.
- Косев, К. (1994). *История на България*. София: ИК „Христо Ботев“.
- Манчев, В. (1982). *Спомени*. София: Изд. на ОФ.
- Неофит Бозвели, Г.С. Раковски, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си. (1979). София: Български писател.
- Папазов, Д. (1937). Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. В: *Сборник на БАН*, (31), 17, 1 – 92.
- Синкювски. (1900). Нещо по историята на Габровското училище. В: *Юбилеен сборник по отпразнуване 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия*. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов.
- Тачева, Е. (2006). Училищното наказание или за властите на/в институцията. В: *Годишник на Филологическия факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски“*, т. 4, 105 – 111.
- Унджиева, Ц. (1990). *Сава Филаретов*. София: Народна просвета.
- Филипова, Н. (2000). *Нравствено-възпитателни идеи в българското училище преди и след Освобождението (1878)*. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“(1979).
- Чакъров, Н. (1963). *Христоматия по история на образованието и педагогическата мисъл в България*. София: Наука и изкуство.

INCENTIVES AND PUNISHMENTS IN NEW BULGARIAN MUTUAL AND CLASS SCHOOL DURING BULGARIAN RENAISSANCE

Abstract. The research presents the educational practice in Bulgarian mutual and class schools during the era of national Renaissance. The issue emphasizes on incentive and punishment as methods of education, their variations and means.

✉ **Dr. Violeta Atanasova, Assoc. Prof.**
Konstantin Preslavsky University of Shumen
115, Universitetska str.
9700 Shumen, Bulgaria
E-mail: atanasova_vk@abv.bg